

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПРИМИРЕННЯ І ПОСЕРЕДНИЦТВА В ДЖЕРЕЛАХ ПРАВА, ЩО ДІЯЛИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVI-XIX СТОЛІТТЯХ

УДК 340.12

Актуальність дослідження. Впровадження відновного правосуддя є одним із напрямків реформування кримінального судочинства. Такий підхід до кримінальної юстиції не є новим для українського права. Оновлення кримінального процесу повинно відбуватися із врахуванням історичних особливостей відновного підходу.

Мета статті полягає в дослідженні розвитку примирення і посередництва в джерелах права, що діяли на українських землях у XVI-XIX століттях.

Метою статті зумовлені *завдання* нашого дослідження, які полягають в необхідності проведення аналізу Литовських статутів, Соборного уложення 1649р., Прав, за якими судиться малоросійський народ 1743р., Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845р., Уложення про судові установи 1864р. з точки зору можливості застосування примирення і посередництва, наявності відновного підходу.

Серед українських науковців дану проблему частково *досліджували* А.М. Яценко, О.С. Соловійова Також деякі аспекти, які аналізуються у статті розглядалися В.В. Остіною (Росія) та С. Г. Пенем (Казахстан).

Внаслідок розпаду Київської Русі значна частина теперішньої території України потрапила під владу Литовського князівства, а згодом Польського королівства. Основним джерелом права цих держав були Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр., що діяли на значній території України на протязі XVI-XVII століть.

Складовою мети покарання за Литовськими статутами було відшкодування потерпілому заподіяної йому шкоди за рахунок злочинця.

Статут 1529 року передбачав можливість примирення у таких кримінальних справах, як звалтування (стаття 6 розділу 7) [11, с.178] та розбій (стаття 21 розділу 7) [11, с.182].

Литовський статут 1566 року [2, с.50-69] приділяє певну увагу здійсненню судочинства. Окрім судів державних та статутових, серед українського й білоруського населення утворювався народний (громадський) суд, відомий під назвою «копи». Копний суд був тісно пов'язаний із старим вічевим зібранням. У випадку вчинення злочину потерпілий міг скликати «копу», тобто віче всіх правоздатних осіб своєї громади. Вчинений злочин та його наслідки обговорювались привселюдно. Кожна особа,

яка вважала, що злочин зачіпає її інтереси, могла висловити свою думку щодо нього, запропонувати покарання для злочинця. За своєю структурою копні суди поділялись на «гарячу копу», в якій брали участь найближчі родичі, сусіди потерпілого і кривдника, та «велику копу», до якої входили уже всі члени громади, що приймали остаточне рішення про покарання злочинця, відшкодування шкоди потерпілому. Цей вид судів нагадує такі форми відновного правосуддя як сімейні конференції та кола. Дана форма відновного правосуддя може мати внутрішнє та зовнішнє коло, що формується за аналогічним принципом, що і копний суд.

Статут 1588 року (розділи IV, XI) [2, с.75-84] передбачав, що кримінальне судочинство, розпочате за заявою зацікавленої сторони – потерпілого або його родичів, могло бути припинене на будь-якій стадії процесу шляхом відмови від позову та укладення мирової угоди. Однак щодо найтяжчих злочинів слідство і суд були обов'язковими.

Особливе місце в українській історії посідає козацьке право. Як правило, воно не мало нормативного виразу в окремих документах, а носило звичаєвий характер і ґрунтувалось «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом», як зазначає Д.Яворницький [12, с.121]. Він підкреслює, що акти судових козацьких справ вказують на визнання заporожцями права договору між товаришами. Тобто сторони кримінального чи цивільного конфлікту могли завершити судову справу шляхом примирення і укладення відповідного договору про це. Інститут примирення та договору між сторонами був поширений у випадках завдання тілесних ушкоджень, майнових злочинах.

Відзначимо, що примирення не тільки допускалось, а й заохочувалось представниками козацької судової системи. Паланкові судді, курінний отаман та суд, кошовий отаман як остання інстанція намагались примирити конфлітуючих сторін, фактично виконуючи роль медіаторів.

У 1654 році було підписано Переяславський договір. Для української державності, а відповідно і національної правової системи, відбулась знакова подія, внаслідок якої значна частина сучасної України потрапила під владу російського царату на тривалий час. Відповідно, Соборне уложення 1649 року та інші законодавчі акти, що були згодом прийняті, також поширили свій вплив на регулювання правовідносин на українській землі.

Соборне уложення 1649 року характеризується репресивністю і значним обмеженням демократичних принципів у кримінальному судочинстві, у тому числі щодо примирення та посередництва. Пункт 31 цього уложення згадує про примирення сторін при вчиненні злочину, однак значно обмежує його застосування: «а которые исцы с разбойники или с приводными людьми с поличным в разбойных делах, не дожидаяся указу,

учнут миритися, и мировые челобитные учнут в приказ приносить, и тот их мир ставит не в мир, и разбойником указ чинити, по государеву указу, кто чего доведется. А исцом за то пеня чинится смотря по делу, не мирися с разбойники». Як бачимо, примирення без санкціонування державної влади не тільки не допускається, а ще й карається. Проте цінною у цьому джерелі права є поява назви формально вираженого документу, що свідчить про примирення сторін, – «мирова чолобитна». Проте, примирення все ж допускалось у злочинах невеликої тяжкості. У таких випадках мирова чолобитна могла бути подана на таких стадіях кримінального процесу: 1) до звернення сторін до суду; 2) після звернення до суду, однак до початку виступів сторін у суді; 3) до винесення вироку [10, с. 197].

Значний вплив на правове регулювання мала нормотворчість Петра I. Нашу увагу привернув Артикул військовий Петра I, що був затверджений у 1715 році. Він розглядав примирення як пом'якшуючу обставину при призначенні покарання [6, с.360].

Великий вплив на регулювання правових відносин у XVIII столітті мав збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743р.) [5]. Так, пункт 12 артикула 12 передбачав можливість припинення провадження у справі у разі примирення сторін і звернення до суду із відповідною «мировою чолобитною». Про це свідчать такі рядки: «А якщо під час суддівського розслідування та розгляду часом спірні сторони примиритися добровільно з собою захочуть, те їм вчинити вільно, тільки повинна бути з об'явою про таке своє примирення бути в той же суд мирова чолобитна, так і вище, в розділі 7, в арт. 25, про добровільне примирення сторін в пункті 7 зображено» [12, с.204]. Вказаний артикул 25 визначав два способи досягнення примирення: 1) за сприяння посередника, який обирався сторонами. Його називали «мирителем»; 2) безпосереднє досягнення згоди конфліктуючими сторонами.

Залежно від ступеня тяжкості вчиненого злочину, досягнення примирення одним із вказаних способів могло бути підставою звільнення від покарання, або розглядалось як пом'якшуючу обставина при його призначенні.

Інститут примирення у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» включав наявність такого невід'ємного принципу відновних процедур як добровільність. У випадку порушення цієї вимоги примирення сторін не визнавалося, а відповідна мирова угода не бралась до уваги. Також важливою умовою дійсності примирення сторін за участю мирителя була наявність підписів сторін або уповноважених на це осіб у тексті мирової угоди.

«Права, за якими судиться малоросійський народ», і зокрема, інститут примирення, в тому числі за допомогою посередників, мали широке

застосування на українських землях наприкінці XVIII і на початку XIX століть.

Цікавим, з точки зору демократизації кримінального процесу взагалі, та інституту примирення зокрема, було Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року.

Пункт 160 цього джерела права передбачав можливість скасування уже призначеного покарання у випадку примирення сторін. Про це свідчить наступне: «наказание вовсе отменяется вследствие примирения с обиженным» [8, с.206]. Однак ця норма мала обмежену дію і не поширювалась на всі злочини. По-перше, у справах приватного обвинувачення вирок, в якому передбачалось покарання, міг бути відмінений, коли він ще не почав виконуватись. Про це свідчить пункт 162 даного Уложення: «Когда преступления или проступок такого рода, что оные на основании законов не иначе могут подлежать ведению и рассмотрению суда, как вследствие жалобы обиженным или оскорбленным чрез то противозаконное деяние частным лицом приносимой, то приговор о наказании виновного отменяется, если принесший жалобу помириться с виновным прежде исполнения приговора» [8, с.206]. По-друге, примирення при вчиненні тяжких злочинів не могло бути підставою для звільнення від призначеного покарання.

Як бачимо, Уложення 1845 року на перше місце виводило приватно-правовий інтерес учасників кримінально-правового конфлікту при здійсненні кримінального судочинства та допускало можливість примирення у кримінальному процесі на будь-якій його стадії.

Наступним етапом розвитку деяких аспектів відновного підходу в історичних джерелах права стали документи, прийняті у 1864 році – Уложення про судові установи, Устав кримінального судочинства, Устав про покарання, які накладаються мировими судами.

Уложення про судові установи передбачало існування мирових судів, а Устав кримінального судочинства визначав, що справи приватного обвинувачення та справи, де можливе примирення (злочини, за вчинення яких максимальна санкція – ув'язнення до одного року), підсудні мировим судам. Про це свідчить пункт 19 даного Уставу: «мировым судьям подсудны...дела о преступлениях и проступках, о коих производство, начинаясь не иначе, как по жалобам лиц обиженных или потерпевших вред, может быть прекращаемо примирением...» [7, с.122].

Відзначимо також, що пункт 16 Уставу кримінального судочинства передбачав, що «судебное преследование в отношении к уголовной ответственности обвиняемого не может быть возбуждено, а начатое подлежит прекращению... за примирением обвиняемого с обиженным в указанных законом случаях» [7, с.121]. Характерно, що примирення, як

підстава звільнення від покарання, передбачало матеріальну компенсацію потерпілому. Хоч це і не було обов'язковою умовою примирення. В іншому випадку він мав право пред'явити цивільний позов. Про це свідчить пункт 20 Уставу: «примирение в таком деле, которое по закону может быть прекращено миром ... признается с тем вместе за отречение от вознаграждения, если обиженный не оставил за собой право на гражданский иск»[7, с.122]. Однак примирення у справах приватного обвинувачення могло бути обмежене наявністю публічного інтересу. За таких обставин кримінальна справа не закривалась на підставі примирення сторін.

Часто роль медіатора у справах приватного обвинувачення виконував мировий суддя. Законодавець безпосередньо на нього покладав обов'язок вживати заходів щодо примирення сторін. Як зазначає Н. Манова, у тих справах, які могли бути закриті у зв'язку з примиренням, суддя повинен застосовувати заходи до такого примирення [4, с. 138-139]. Устав про покарання, які накладаються мировими судами, передбачав, що право припинити провадження у кримінальній справі на основі примирення мав не тільки потерпілий, а також його законний представник або уповноважені на це особи, якщо сам потерпілий був неієздатним. [7, с. 399].

Судова реформа 1864 року дала значний поштовх демократизації кримінального процесу та розширила здобутки Уложення 1845 року, зокрема, у сфері примирення у кримінальному процесі.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що відновний підхід у різних його проявах (примирення, посередництво, відшкодування шкоди потерпілому) не є новим для української правової системи. Не можна не погодитись з М. Костицьким який стверджував, що традиції відповідного правосуддя мають в Україні більш ніж тисячолітню історію [1, с.23].

Отже, відновне правосуддя у тій чи іншій мірі було присутнє в історії кримінального процесу та ґрунтується на українській ментальності, зокрема прагненні до справедливості і миру. Тому нам залишається відновити глибокі і позитивні традиції у сучасному кримінальному процесі, надавши їм сучасного вигляду.

1. Костицький М.В. Відновне правосуддя у контексті правової політики України./Матеріали міжнародній конференції «Формування української моделі відновного правосуддя», 10-11 лютого 2005 року, Київ. – С. 21-25.
2. Литовський статут 1588р./ Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. Посіб./Упоряд.: А.С.Чайковський (кер.), О.Л.Копиленко, В.М.Кривоніс, В.В.Свистунов, Г.І. Трофанчук. – К.: Хрінком Інтер, 2003. – 656 с.
3. Литовський статут 1568р./ Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. Посіб./Упоряд.: А.С.Чайковський (кер.), О.Л.Копиленко, В.М.Кривоніс, В.В.Свистунов, Г.І. Трофанчук. – К.: Хрінком Інтер, 2003. – 656 с.

4. Манова Н. С. Предварительное и судебное производство: дифференциация форм: Учеб. пос. для вузов. — М.: Приор-издат, 2004. — 176 с.
5. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743р./ За ред. Ю.С. Шемшученко и К.А. Вислобоков. — К., 1997. — 549 с.
6. Российское законодательство в X-XX веков: В 9 т. Законодательство периода становления абсолютизма Т.4. - М.: Юрид. лит., 1986. — 511 с.
7. Российское законодательство X - XX веков: В 9 Т. Судебная реформа. Т. 8. - М.: Юрид. лит. — 495 с.
8. Российское законодательство X – XX веков: В 9 Т. Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. М.: Юрид. лит., 1988. — 432 с.
9. Российское законодательство X –XX веков: В 9 т. Акты Земских соборов. Т.3. - М.: Юрид. лит. 1985. - 512 с.
10. Соборное Уложение 1649 г. Текст. Комментарии. — Л.: Наука, 1987. — 448 с.
11. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. / Под ред. К.И. Яблонского. — Минск, 1960. — 254 с.
12. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. Посіб./Упоряд.: А.С.Чайковський (кер.), О.Л.Копиленко, В.М.Кривоніс, В.В.Свистунов, Г.І. Трофанчук. — К.: Хрінком Інтер, 2003. — 656 с.
Муkyтyn Y.I.

The Historical Development of Conciliation and Mediation in the Sources of Law, which were in force in XVI-XIX Centuries on Ukrainian lands

This article deals with the analyses of historical development of conciliation and mediation in the law sources, which were in force in XVI-XIX centuries on Ukrainian lands.

Keywords: conciliation, mediation, compromise deal.